

Завидняк І. О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Університету державної фіскальної служби України*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE SPHERE OF CRIMINAL PROCEDURE

У статті досліджуються проблеми становлення та розвитку основних інститутів міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу. Аналізуються доктринальні підходи та норми перших міжнародних договорів у цій сфері. Окреслено перші інститути та напрями міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу, розкривається їхня специфіка та особливості. Зазначено, що першим правовим інститутом у сфері міжнародного співробітництва, який згодом став безпосередньо пов'язаним зі сферою кримінального процесу, був інститут екстрадиції (цей інститут упродовж усієї історії свого існування був і залишається системою, яка складається з декількох процедур, за допомогою яких один суверен видає іншому суверену особу (злочинця), яка вчинила злочин та розшукується).

Акцентовано увагу на тому, що з давніх часів і приблизно до кінця сімнадцятого століття екстрадиція не була інститутом міжнародного права, а тим більше кримінального процесу. Абсолютна більшість випадків екстрадиції була викликана політичними або релігійними обставинами, але ніяк не потребами взаємної допомоги у межах кримінального процесу. Тому більшість відомих договорів вказаного періоду передбачали видачу виключно політичних та релігійних злочинців або перебіжчиків. Зазначено, що аналогічні тенденції інституту екстрадиції були характерними й на території України. Видатну роль у становленні основ міжнародного співробітництва на території Київської Русі відіграла «Руська Правда», яка містила норми кримінального, спадкового, торгового та процесуального законодавства. Визначено, що з XVII століття почали з'являтися перші наукові коментарі та принципи міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю, було покладено початок формуванню у доктрині міжнародного права поняття, що визначається у наш час як здійснення кримінального переслідування за клопотанням іноземної держави.

Розроблена періодизація міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу, а саме виділено шість історичних періодів, кожному з яких притаманний свій тип правового регулювання.

Ключові слова: *правове регулювання, міжнародне співробітництво, екстрадиція, міжнародні договори, кримінальний процес, злочин.*

The article examines the problems of the formation and development of the main institutions of international cooperation in the field of criminal procedure. The doctrinal approaches and norms of the first international treaties in this area are analyzed. The first institutions and directions of international cooperation in the field of criminal procedure are outlined, their specificity and features are revealed. It is noted that the first legal institution in the field of international cooperation, which later became directly related to the sphere of criminal procedure, was the institution of extradition (this institution, throughout its history, has been and remains a system consisting of several procedures by which one sovereign issues another sovereign a person (criminal) who has committed a crime and is wanted).

Attention is focused on the fact that from ancient times until the end of the seventeenth century, extradition was not an institution of international law, let alone a criminal process. The vast majority of extradition cases were caused by political or religious circumstances, but not by the need for mutual assistance in the framework of the criminal process. Therefore, most of the known treaties of this period provided for the extradition of exclusively political and religious criminals or defectors. It is noted that similar tendencies of the institution of extradition were characteristic in the territory of Ukraine. An outstanding role in the formation of the foundations of international cooperation in the territory of Kyiv'ska Rus' was played by «Russian Truth», which contained the norms of criminal, inheritance, commercial and procedural legislation. It was determined that from the 17th century the first scientific comments and principles of

international cooperation in the fight against crime began to appear, and the foundation was laid for the formation in the doctrine of international law of the concept, which is defined in our time as the commission of criminal prosecution at the request of a foreign state.

The periodization of international cooperation in the field of criminal procedure has been developed, namely, six historical periods have been identified, each of which has its own type of legal regulation.

Key words: *legal regulation, international cooperation, extradition, international agreements, criminal procedure, crime.*

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена тим, що будь-якій державі потрібна допомога міжнародного співтовариства у боротьбі зі злочинами, які виходять за межі однієї держави та зазіхають на безпеку не лише декількох країн, а й міжнародного співтовариства загалом. Ця проблема і визначила потребу в об'єднанні зусиль держав у боротьбі з такими злочинами. У зв'язку з цим виникає необхідність у науковому дослідженні проблем становлення та розвитку правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу для використання цього досвіду в сучасних умовах.

Основною метою цієї статті є: спроба комплексного наукового дослідження проблем становлення та розвитку інститутів міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу; аналіз доктринальних підходів та міжнародно-правових договорів у цій сфері; виділення основних інститутів міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу, обґрунтування їх специфіки.

Увагу питанням міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу приділяли Ю.П. Аленіна, А.Б. Антонюк, О.В. В'язовченко, Г.В. Грянка, О.М. Джужа, Ю.В. Оніщик, Ю.М. Черноус та ін. Дослідження цієї проблематики також неможливе без вивчення та аналізу законодавчих актів та положень міжнародних договорів.

Правове регулювання міжнародного співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю має глибоке історичне коріння і може бути віднесено до часів виникнення держави та права. Потреба у боротьбі зі злочинністю здавна зобов'язувала держави об'єднувати свої зусилля та надавати одна одній допомогу. Зародження міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу можна віднести до періоду затвердження ідеї про територіальне верховенство держави. Першим правовим інститутом у сфері міжнародного співробітництва, який згодом став безпосе-

редньо пов'язаним із кримінальним процесом, був інститут екстрадиції. Екстрадиція виникла ще у період ранніх цивілізацій, таких як єгипетська, китайська та асирійська [1, с. 49]. У ранній період існування цього інституту видача осіб (злочинців) суверену, який направив вимогу про видачу, здійснювалася з дотриманням усіх офіційних юридичних форм та мала урочистий характер. Зазвичай екстрадиція проводилася на підставі пактів або договорів, але у деяких випадках могла бути здійснена й на засадах взаємності або у порядку ввічливості. Особа, яка підлягала видачі, зазвичай була підданим суверена, який направляв вимогу, але траплялися випадки, коли особа була підданим суверена, якому адресувалася вимога про видачу.

Перше документальне підтвердження правового регулювання інституту екстрадиції датується 1280 р. до нашої ери. У той час фараон Єгипту Рамзес II підписав мирний договір із королем хетів Хаттушилем III після спроби вторгнення до Єгипту. Цей документ передбачав зобов'язання суверенів щодо повернення розшукуваних осіб, які знайшли притулок на території іншого суверена. Особливістю цього договору було те, що у ньому йшлося не тільки про видачу злочинців, але й про видачу рабів-утікачів, які були майном рабовласників [2, с. 78].

У Греції та Римі інститут екстрадиції також застосовувався до рабів-утікачів, що знайшло своє відображення у текстах правових документів.

Як бачимо, факти свідчать про те, що з давніх часів і приблизно до кінця сімнадцятого століття екстрадиція не була інститутом міжнародного права, а тим більше кримінального процесу. Абсолютна більшість випадків екстрадиції була викликана політичними обставинами, але аж ніяк не потребами взаємної допомоги у межах кримінального процесу. Цей період характеризувався винятковою стурбованістю держав злочинами у політичній та релігійній сфері, але не в економічній або інших. Тому більшість

відомих договорів того періоду передбачали видачу виключно політичних та релігійних злочинців або перебіжчиків.

Аналогічні тенденції інституту екстрадиції були характерними і для території України. З X ст. Київською Руссю укладалися договори, які встановлювали процес видачі своїх підлеглих з інших держав. Найбільш відомим є Договір князя Київського Олега з Візантією 911 р., відповідно до якого руські, які вчинили злочини у Візантії, мали бути видані для покарання на теренах Русі, а греки – відсилялися до Візантії. Видатну роль у становленні основ міжнародного співробітництва відіграла «Руська Правда», текст якої дійшов і до наших часів у вигляді «Короткої Руської Правди» 1136 року й «Розширеної Руської Правди» 1209 року [3, с. 47].

У «Короткій Руській Правді» встановлювалася відповідальність іноземців за приховування холопа, що втік; встановлювалися кримінальні процесуальні та цивільно-процесуальні правила судового розгляду; зазначалися заходи з відшкодування збитків. А от норми «Широкої Руської Правди» встановлювали відповідальність за отримання грошей обманним шляхом і подальшу втечу до інших земель; процесуальні норми повернення втікача з-за кордону [4, с. 92].

Найбільшою пам'яткою права XVII століття на теренах України, частина якої у той час знаходилася під протекторатом Російської Імперії, є «Наказ сищикам втікачів і холопів» від 1683 р. У цьому нормативному акті було зібрано все законодавство попередніх періодів, яке регламентувало розшук і видачу утікачів, була чітко викладена система державного розшуку втікачів та холопів. Цей документ заклав основи багатьох інститутів, які регулювали міжнародне співробітництво, таких як: міжнародний розшук; видача; накопичення і використання даних про особу злочинця; правила взаємодії у кримінальних справах [5, с. 103].

У цей же період з'являються перші наукові коментарі та принципи міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю. Одним із перших був трактат Гуго Гроція «Про право війни і миру» (1625 р.), у якому викладено й обґрунтовано думку, відповідно до якої держава, яка надала притулок, зобов'язана або повернути обвинуваченого державі, яка подала вимогу про видачу, або покарати його за своїми власними

законами. Він висловив цю думку словами максими *aut dedere aut judicare* (видай або суди сам) [6, с. 287]. Це теоретичне обґрунтування поклало початок формуванню у доктрині міжнародного права поняття, що визначається у наш час як здійснення кримінального переслідування за клопотанням іноземної держави. Значимо, що з моменту названого теоретичного обґрунтування до фактичного закріплення у міжнародно-правових документах і національних законодавствах цієї максими пройшов значний проміжок часу. Так, перші закони і договори, які її містили, відносяться до XIX століття.

Як бачимо, до середини XVIII століття інститут екстрадиції як на теренах нашої держави, так і за кордоном переважно був спрямований проти осіб, які вчинили дезертирство, рятувалися від політичних переслідувань, єретиків, холопів та емігрантів, що підтверджується законодавством іноземних держав та договірною практикою того періоду.

Починаючи з кінця XVIII століття сусідні та дружні держави, як правило, видавали одна одній шахраїв, убивць, паліїв та інших злодіїв. Спочатку норми про видачу осіб, які вчинили загально-кримінальні злочини, включалися у договори загального характеру, але поступово норми про видачу почали включатися і до багатосторонніх договорів. Першим таким договором став Ам'єнський договір (1802 р.), у якому взяли участь Франція, Іспанія, Голландія та Великобританія. У ст. 20 Ам'єнського договору містилися положення про видачу осіб, обвинувачених у скоєнні вбивств, умисному банкрутстві та підробленні грошей [7, с. 15].

Поступово почалося формування загально-визнаних основ видачі та, як не парадоксально, насамперед принципу невидачі політичних злочинців. Цей принцип довго не мав загального визнання, але нині є основним під час реалізації інституту видачі.

Якісно новий етап у розвитку правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу почався у 1833 р. і тривав до закінчення Першої світової війни. Цей етап характеризується активним розширенням міжнародно-правової бази шляхом укладання двосторонніх договорів та прийняттям відповідних норм у національному законодавстві. Так, у 1833 р. Королівство Бельгії прийняло перший

у світі Закон про видачу злочинців. Цей Закон став поштовхом для розвитку принципу невидачі політичних злочинців, оскільки беззастережно забороняв її. Саме після цього він увійшов до практики відносин більшості країн світу.

У цей період у світі сформувалося два підходи до практики правового регулювання міжнародного співробітництва держав у сфері кримінального процесу. Переважною у стосунках між державами стала практика, заснована на тому, що обов'язок видати злочинця виникає тільки в силу договору, а взаємність та ввічливість допускалися як другий підхід до правових підстав видачі. У подальшому цей підхід став характерним і для інших форм міжнародного співробітництва у кримінальному процесі.

З огляду на це можна стверджувати, що одночасно з формуванням національного законодавства йшов процес розширення міжнародно-правових основ співробітництва шляхом укладення як двосторонніх, так і багатосторонніх договорів (переважно про видачу). Під час укладання договорів насамперед враховувалися національні інтереси держав, їх геополітичне становище та потреби у такій взаємодії.

Враховуючи такі тенденції, кінець XIX століття – перша половина XX століття стали початком переходу від двосторонніх міжнародних договорів до багатосторонніх конвенцій у сфері кримінального процесу. Прикладом може бути Конвенція Монтевідео, яка була підписана у 1899 р. і стала першою багатосторонньою угодою про екстрадицію між державами американського континенту.

Для загальносвітових тенденцій правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу цей період був відзначений ще однією важливою подією. У 1905 р. у Японії був прийнятий Закон № 63 «Про правове сприяння іноземним судам», у якому були закріплені основні принципи та порядок надання взаємної правової допомоги у кримінальних справах. Цей законодавчий акт став першим внутрішньодержавним актом, який закріпив за компетентними органами конкретної країни обов'язок надавати допомогу у направленні документів та збиранні доказів у зв'язку з розслідуванням злочину за кордоном.

Говорячи про Європу, перша згадка про можливість сприяння у розслідуванні кримінальних

справ міститься у Договорі про взаємну видачу злочинців, укладеному між Францією та Голландією у 1844 р. З цього часу такі норми стали систематично включатись у більшість договорів про видачу, що уклалися Францією, Голландією, Бельгією, Швейцарією, Італією, Німеччиною, Австрією та деякими іншими країнами. Відповідно до таких договорів, допомога могла надаватися шляхом: виконання доручення щодо проведення допиту та інших процесуальних дій; забезпечення явки свідків; передачі документів для використання у кримінальному судочинстві, у тому числі як речових доказів.

Період між закінченням Першої та Другої світових війн хронологічно тривав із 1919 до 1945 р. У той час розвиток правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу знаходився у руслі раніше окреслених тенденцій, але з урахуванням коректив, внесених першою спробою створення організованого співтовариства держав – Ліги Націй.

Характеризуючи цей період, насамперед необхідно відзначити поширення практики укладання двосторонніх договорів, переважно у сфері екстрадиції. Як і раніше, більшість норм цих договорів регламентували видачу та здійснення окремих видів взаємної правової допомоги. Питання здійснення кримінального переслідування за клопотанням сторін у них не розглядалися. Вказаний недолік компенсували інші документи, метою яких було створення міжнародно-правових основ співробітництва у боротьбі з окремими видами злочинів, особливо зі злочинами у сфері соціально-економічної діяльності. Початок цьому було покладено у документах, якими оформлялися результати Першої світової війни.

Деякі держави висвітлювали заходи щодо врегулювання окремих аспектів міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства у внутрішньодержавному законодавстві. Наприклад, до Кримінально-процесуального кодексу Румунії 1937 р. була включена глава IX «Процедура видачі іноземця-правопорушника державі, підданам якої він є» [8, с. 156].

Для нашої країни досліджуваний період відзначився не тільки зміною суспільно-політичного ладу й утворенням УРСР, але і згоранням міжнародного співробітництва на довгі роки.

Така ситуація ще раз підтвердила той факт, що міжнародне співробітництво, у тому числі й у боротьбі зі злочинністю, значною мірою залежить від внутрішньої політики конкретної держави. Для СРСР протягом більшої частини його історії була характерна політика ізоляваності його громадян від контактів з іноземцями, недопущення масштабних закордонних зв'язків, закритості держави та її кордонів від зовнішнього світу. Ці фактори, з урахуванням тривалого невизнання держави на міжнародній арені й відсутності союзників, сприяли згортанню повномасштабного міжнародного співробітництва у кримінальній процесуальній сфері. Знаковим нормативно-правовим актом для вітчизняного законодавства того періоду стала Типова конвенція СРСР про видачу. Цей документ був одним із перших типових договорів, покликаних регламентувати один з інститутів міжнародного співробітництва (екстрадицію) у сфері кримінального процесу.

Наступний етап в історії розвитку міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу розпочався у 1945 році і тривав до початку 1990-х років. Початок цього етапу пов'язаний із розвитком взаємодії держав у боротьбі зі злочинами транснаціонального характеру.

Післявоєнний розвиток світових тенденцій, розпад колоніальних імперій, утворення двох великих систем держав і боротьба між ними та формування регіональних організацій призвели до того, що важливу роль у боротьбі зі злочинністю та пов'язаному з нею правовому регулюванню кримінальних процесуальних аспектів міжнародного співробітництва зайняли саме регіональні організації.

З 1950-х років різні держави стали укладати багатосторонні договори задля усунення розбіжностей, характерних для численних двосторонніх договорів та суперечливих національних кримінальних процесуальних законодавчих актів. Іншими словами, багатосторонні договори стали певним механізмом, спрямованим на гармонізацію національних систем, а у деяких аспектах і на уніфікацію міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу.

Істотним фактором, який визначив необхідність формування регіональної міжнародно-правової бази такого співробітництва, були особливості укладених до початку 1990-х років

під егідою ООН конвенцій про боротьбу з міжнародними та транснаціональними злочинами. Абсолютна більшість із них містить детальні норми щодо кримінальної відповідальності за ті чи інші злочини та необхідності їх криміналізації у законодавстві держав-учасниць. Водночас норми, які стосуються кримінальної процесуальної сфери міжнародного співробітництва, є більш декларативними, ніж процесуальні.

Саме у цей період, крім традиційних підходів, спрямованих на укладення як багатосторонніх, так і двосторонніх міжнародних договорів про видачу та взаємну правову допомогу, з'являються міжнародні договори, спрямовані на припинення окремих видів злочинів міжнародного характеру. Такі договори покликані розв'язати, як правило, значні проблеми загальнолюдського та регіонального значення.

Хочемо наголосити на тому, що саме у цей період у міжнародно-правових документах починають виокремлювати певні види злочинів міжнародного характеру та вказувати на особливості міжнародного співробітництва під час розслідування злочинів транснаціонального характеру.

Черговий етап розвитку міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу розпочався у 1990-х роках минулого століття і триває донині. Він характеризується такими тенденціями, як: удосконалення правового регулювання окремих категорій злочинів; врегулювання кожного напрямку міжнародного співробітництва під час розслідування та розкриття злочинів транснаціонального характеру; розширення та поглиблення правового регулювання кримінальної процесуальної сфери міжнародного співробітництва на внутрішньодержавному, двосторонньому та регіональному рівнях.

Висновки. Історико-правовий аналіз становлення та розвитку міжнародного співробітництва під час кримінального провадження у світі та Україні дає змогу виділити шість зазначених історичних періодів, кожному з яких притаманний свій тип правового регулювання. Важливо розуміти, що розвиток правового регулювання міжнародного співробітництва у цій сфері далеко не завжди забезпечувався історичною спадкоємністю, оскільки наступні міжнародно-правові та кримінальні процесуальні інститути й норми

не завжди були результатом закономірного розвитку попередніх.

Також важливо відзначити, що загальносвітовий процес формування та вдосконалення правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері кримінального процесу утворює рух від менш складних до більш складних пра-

вових та процесуальних форм. Тому у наш час домінує прогресивна тенденція щодо боротьби з транснаціональною злочинністю, суть якої полягає у вдосконаленні вітчизняного кримінального процесуального законодавства у сфері міжнародного співробітництва під час розслідування злочинів транснаціонального характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грищук Г.М. Кримінально-правова характеристика інституту видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. дис. ... к.ю.н. 12.00.08. Луцьк. 2017. С. 252.
2. Войціховський, А.В. Міжнародне право : підр. Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с.
3. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навч. посіб. К. : Знання, 2007. 471 с.
4. Безклубний І.А., Гриценко І.С., Шевченко О.О. Історія українського права. К. : Грамота, 2010. 336 с.
5. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Історія держави і права України : навч. посіб. Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. 236 с.
6. Гроцій Г. О праве войны и мира. пер. с лат. А.Л. Саккетти. М. : Научно-издательский центр «Ладомир», 1994. 868 с.
7. Абашидзе А.Х., Васильєв Ю.Г. Інститут екстрадиції у сучасному міжнародному праві. *Юрист міжнародник*. 2003. № 3. С. 11–19.
8. Луценко А.А. Історіографічні особливості розбудови кримінально-процесуального законодавства України через призму юридичної техніки. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 27. С. 154–159.